

Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії з проблем розкриття та розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ;

Бондар Сергій Володимирович – здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ ПРОТИДІЇ ШАХРАЙСТВУ З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ В БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ

Проаналізовано практику досудового провадження у справах про шахрайство з фінансовими ресурсами в банківській сфері, визначено проблеми, що виникають під час розслідування цих злочинів, запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: шахрайство; банківське кредитування; розслідування злочинів; методика розслідування.

Проанализирована практика досудебного производства по делам о мошенничестве с финансовыми ресурсами в банковской сфере, определены проблемы, возникающие при расследовании этих преступлений, предложены пути их решения.

Ключевые слова: мошенничество; банковское кредитование; расследование преступлений; методика расследования.

The practice of pre-trial production is analyzed in matters about the illegal receipt of bank credit, the circle of problems, arising up at investigation of swindle and other crimes in this sphere is certain, and also the ways of their decision are offered.

Keywords: fraud; bank lending; crime investigation; investigation methods.

В умовах глобалізації світової економіки, з огляду на зміни у фінансовій системі України, зумовлені новаціями в законодавстві та фінансово-економічною кризою, органи внутрішніх справ мають протидіяти новим виявам злочинності на грошово-кредитному ринку.

За вітчизняною статистикою, протягом 2009–2011 рр. у сфері банківської діяльності викрито понад 9 тис. злочинів, з яких питома вага злочинів, учинених безпосередньо в банках, становить майже третину. За 2009–2011 рр. порушено на 25 % більше, ніж за минулий період, кримінальних справ про злочини, збитки за якими становлять понад 100 тис. грн (упродовж останніх трьох років лише з банку “Надра” надійшло понад 2 тис. заяв і

повідомлень про незаконне заволодіння коштами банку в розмірі близько 4 млрд грн) [1, с. 5–6].

Проблеми кваліфікації та розслідування незаконного одержання кредиту суб'єктами господарювання загалом досліджують учені-криміналісти [2–5]. Водночас у підручниках з криміналістики, навчальних посібниках, виданих останніми роками, питання розслідування цих злочинів викладають переважно “за старою практикою”, без урахування змін у способах і технологіях злочинної діяльності.

За статистичними даними правоохоронних органів, шахрайство як спосіб незаконного одержання кредиту становить понад 80 % від загальної кількості злочинів, що вчиняють у банківській сфері [6]. З обманним одержанням і неповерненням кредитів пов'язані найбільші втрати вітчизняних банків. З позицій формування криміналістичної методики, усі злочинні посягання в цій сфері доцільно розподілити на дві групи: 1) злочини у сфері кредитування суб'єктів господарювання; 2) злочини у сфері споживчого кредитування.

Для шахрайства з фінансовими ресурсами характерні ознаки, за якими воно різниться з іншими видами злочинів. Зокрема, цей вид злочинів учиняють у кредитно-банківській сфері, що певною мірою зумовлює значні суми завданих збитків (предметом злочинного посягання є банківський кредит – 88,2 %; субсидія, субвенція чи дотація – 8,1 %; пільги щодо оподаткування – 3,6 %). Серед опитаних слідчих Міністерства внутрішніх справ України 92 % респондентів розслідували злочини, предметом яких був саме банківський кредит.

У сфері підприємництва “опрацьовано” низку способів шахрайства з фінансовими ресурсами. Найбільш типовою є схема, коли на першому етапі створюють не менше ніж дві фірми – суб'єкти господарювання, які є позичальниками під час одержання кредиту. Їх засновниками (учасниками) є ті самі особи. Здебільшого керівниками цих фірм (директором і головним бухгалтером) призначають підставних осіб, які не мають відповідної кваліфікації для виконання покладених на них обов'язків, тому беззаперечно виконують вказівки осіб, які їх найняли. Далі розробляють пакет документів, які вимагають банківські установи для надання кредитів. У схемі одна з фірм бере на себе роль одержувача кредиту, інша – партнера за угодами купівлі-продажу, поставки тощо, що обґрунтовують необхідність і господарську доцільність одержання кредиту. Цей пакет документів подають до банківської установи (члени злочинної групи нерідко вступають у змову з відповідальними працівниками банку, які видають питаннями видачі кредитів), після чого підписують кредитні договори – відповідні кошти надходять на рахунок фірми. На завершальному етапі одержані гроші перераховують на рахунки завчасно дібраних суб'єктів господарювання, а потім за окремою схемою потрапляють у кишені учасників злочинної схеми.

Таким чином, у вчиненні цих злочинів можуть брати участь представники підприємства, що є позичальником, фірми-постачальника (підприємства, що зобов'язується поставити товар, на оплату якого одержано кредит), банку, який надає кредит, організацій-посередників, що видали фіктивні гарантійні листи, страхові поліси чи виступили заставодавцями.

Так, Сихівський районний суд м. Львова встановив, що підсудна особа, здійснюючи з 2001 р. підприємницьку діяльність на території м. Львова, на початку 2008 р. вступила у злочинну змову з особами, з метою реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, для здійснення діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків.

Для ухилення від сплати податків підсудна особа 26 лютого 2008 р. зареєструвала в органах державної влади ПП “Акуніт” за юридичною адресою, далі під час здійснення діяльності використовувала вже зареєстровані суб’єкти господарювання – фізичних осіб, їх представників та осіб як отримувачів готівкових коштів з рахунків.

Як службова особа директор ПП “Акуніт” отримав від ВП “Служба матеріально-технічного постачання” ДГТО “Львівська залізниця” кошти на рахунок, відкритий ПП “Акуніт” у Львівській філії АТ “Індустріально-експортний Банк” у м. Львові, для придбання товарно-матеріальних цінностей. Зазначені кошти за попередньою домовленістю перерахував на рахунки суб’єктів господарювання – фізичних осіб, а особи, матеріали стосовно яких виділено в окреме провадження, як “касири” отримували через касу банківської установи за довіреностями готівкові кошти, частину яких повертали підсудній особі для придбання товарно-матеріальних цінностей [7].

У справі, порушеній за фактом шахрайства з фінансовими ресурсами стосовно службових осіб фірми Х., встановлено, що на території області одними й тими самими особами засновано дві фірми: Х і У, між якими укладено низку фіктивних угод на поставку нафтопродуктів. Підприємство Х під виконання вказаних угод отримало в банку кредит, який було перераховано “поставнику”. Перебуваючи у змові, службові особи підприємства У того самого дня повернули на розрахунковий рахунок Х отримані від них кошти, у зв’язку з невиконанням зобов’язань за договорами, однак до іншого банку. Маючи змогу вільно розпоряджатися кредитними коштами, службові особи Х використали їх не за цільовим призначенням на власний розсуд, а в банк, який видав кредит, надали підроблені накладні про нібито отримання від У нафтопродуктів.

Найбільш латентними (прихованими) є зловживання з кредитними ресурсами банку з боку працівників кредитних підрозділів. Аналіз оперативно-слідчої практики свідчить, що типові схеми вчинення злочинів за участю банківських службовців пов’язані з оформленням кредитів на підставних осіб без відома позичальників, виданням великих кредитів засновникам банку, що завдає останньому збитків, кредитуванням “своїх” підприємств (у яких відповідальні службові особи банку чи підконтрольні їм особи входять до складу засновників або керівників).

На Харківщині викрито службових осіб регіонального відділення комерційного банку, які привласнили 5 млн грн шляхом оформлення п’ятиста кредитів на паспортні дані фізичних осіб без їх відома.

На Хмельниччині начальник відділення філії банку “Надра”, використовуючи власне службове становище, за підробленими документами, що підтверджували платоспроможність позичальників, видав споживчі кредити на суму 130 тис. грн, за що отримав грошову винагороду в сумі 30 тис. грн. Нині справу направлено до суду.

Триває досудове провадження в кримінальній справі, порушеній щодо службових осіб однієї з філій цього банку в Дніпропетровську, які видали фізичній особі кредит у сумі 195 тис. дол. США на придбання будинку, проте договір іпотеки не уклали, платоспроможність позичальника не перевірили.

Залежно від наявності злочинних домовленостей, змова представників банку та позичальника полягає в тому, що відповідальні працівники банку (службові особи кредитних підрозділів) учиняють низку незаконних дій, зокрема:

сприяють у наданні кредиту чи пільгових умов кредитування шляхом порушення встановлених процедур чи неврахування вимог до позичальників (незважаючи на наявність у матеріалах кредитної справи даних про заборгованість позичальника чи негативні показники його фінансово-господарської діяльності);

відкладають терміни повернення кредиту шляхом безпідставної пролонгації терміну дії кредитного договору;

сприяють неправильному оцінюванню заставного майна, що запропоновано як забезпечення кредиту;

використовують засоби підроблення документів або незаконний доступ до комп'ютерних мереж й електронних банків даних.

Одержання кредиту фізичними особами зумовлено заставою та, зазвичай, обмежується порівняно невеликою сумою коштів. Водночас небезпека цього різновиду шахрайства в кредитно-банківській сфері полягає в збільшенні кількості злочинних зазіхань у загальному обсязі неповернутих громадянами позик. За даними Національного банку України, споживче кредитування – найризикованіший вид кредитного бізнесу: на споживчі кредити припадає близько 20 % загального кредитного портфеля банків (понад 100 млрд грн) або близько 50 % усіх виданих банками позик*.

Середній відсоток неповернень за споживчими кредитами сягає 15 % (близько 15 млрд грн). До 2012 р., незважаючи на економічну кризу, експерти прогнозують зростання цього показника до 18 %. А ось за даними міжнародної організації Standart&Poog's, ризик неповернення мають 75 % усіх позик громадянам [8].

Найбільш вразливим сегментом споживчого кредитування є видача кредитів на придбання товарів у розстрочку, за якими обсяг неповернутих боргів перевищує 10 %. Ці кредити видають на купівлю товарів тривалого користування – холодильників, телевізорів, пральних машин тощо. Щоб придбати товар у такий спосіб, потрібно відразу заплатити магазину 10–30 % його вартості. Решту сплачує банк, причому заставою у цьому разі є товар, придбаний покупцем.

Специфіка цього виду кредитування полягає в тому, що більшу частину позик громадянам банки видають за спрощеною схемою: позичальникові необхідно надати фінансовій установі мінімальний набір документів (паспорт, ідентифікаційний код і довідку про заробітну плату з місця роботи) – і кредит він отримає протягом кількох годин. Торговельна організація мало цікавиться платоспроможністю покупця, оскільки гроші за товар, виданий шахраям, переходять магазину, а ризик неповернення кредиту несе банк. Вітчизняні банки лише останніми роками почали впроваджувати так звані “скорингові системи”, проте вони є малоефективними й нерідко пропускають “проблемних” клієнтів.

* Основною рушійною силою розвитку ринку кредитування населення протягом 2005–2008 рр. стало майже стовідсоткове збільшення обсягу іпотеки. Частка цього сегмента в роздрібному кредитуванні становила близько 35 %. Аналогічно високими темпами розвивався ринок автомобільного та карткового кредитування. Найбільші темпи приросту продемонстрував сегмент “cash-кредитування” (дрібні готівкові кредити), який у цей період збільшився в 10 разів.

Способи шахрайства у сфері споживчого кредитування певною мірою визначають особливості організації цього ринку фінансових послуг. Торговельна організація укладає угоду з банком (кредитною організацією), що пропонує майбутнім покупцям скористатися цільовим споживчим кредитом на придбання товарів у конкретному магазині. У підготовці та реалізації товарів у кредит беруть участь спеціаліст банку в точці продажу та фахівець торговельної точки, який оформлює замовлення. Потенційний позичальник надає фахівцю магазину документи, необхідні для одержання кредиту. Оформлені заявки останній передає спеціалісту банку. За результатами розгляду цих документів банк приймає рішення про надання кредиту. У разі прийняття позитивного рішення, придбаний товар видають позичальникові лише після підтвердження акта зарахування коштів на рахунок магазину. Схема шахрайства передбачає оформлення кредиту на придбання товару без наміру повернення коштів, одержання товару та його продаж, з метою виручення готівкових коштів.

Протидія злочинам у банківському секторі є актуальною проблемою діяльності органів досудового слідства, що зумовлено низкою чинників. По-перше, ці злочини не лише завдають збитків банкам з їх вкладниками, а й негативно впливають на стабільність функціонування всієї фінансової системи. По-друге, ці злочини традиційно мають високу латентність, оскільки не всі керівники фінансових установ своєчасно звертаються до правоохоронних органів з відповідними заявами (побоюючись за ділову репутацію своїх організацій). Непоодинокими є випадки, коли попри заподіяні банкам значні збитки, їх керівники належним чином не організують претензійно-позовну роботу, а обмежуються поданням заяв до правоохоронних органів, що суттєво ускладнює процес доказування в порушених справах. По-третє, злочинці всіляко приховують свої дії, використовуючи послуги фіктивних підприємств, маскують свої справжні наміри за допомогою удаваних юридичних угод, а також злочинні наслідки – під “невдалу” фінансово-господарську діяльність, підроблюють бухгалтерські та інші документи, уживають заходів щодо відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом. Майже в кожній справі, яка дійшла до суду, суми відмитих коштів становлять десятки й навіть сотні мільйонів гривень, що свідчить про значні масштаби цих операцій. Крім того, у більшості кримінальних справ співучасниками злочинів є менеджери банків.

З огляду на статистичні показники, набуває надзвичайної важливості питання підвищення ефективності застосування слідчими норм законодавства про кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами, що з 2001 р. окремо передбачено ст. 222 Кримінального кодексу (КК) України (ч. 1 ст. 222 КК України зі змінами, унесеними згідно із Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг” від 22 вересня 2011 р. № 3795-VI) (ст. 148-5 КК УСРР 1960 р.). Утім, зважаючи на результати слідчої та судової практики, застосування цієї норми, реалізація матеріалів, що містять ознаки злочину, не є достатньо ефективними. За даними Національного банку України, протягом 2007–2010 рр. виявлено понад 3 тис. випадків надання відповідними суб’єктами банкам завідомо неправдивої інформації, з метою одержання кредитів. Водночас за переданими правоохоронним органам матеріалами порушено не більше тисячі справ і притягнуто до відповідальності лише 71 особу. За цей самий період, згідно з даними Міністерства внутрішніх справ України, зареєстровано 4,6 тис. злочинів, передбачених ст. 222 КК України, з яких майже 500 справ зупинено на підставі п. 1 ст. 206 Кримінально-процесуального кодексу України та майже 1,2 тис. – у зв’язку з неможливістю встановити особу, яка вчинила злочин.

Має місце негативна тенденція до збільшення кількості справ, зупинених у зв’язку з розшуком обвинувачених (загальна кількість цих справ становить 61 % від усіх зупинених справ). Крім об’єктивних причин, дається в знаки невідповідність застосованих до обвинувачених запобіжних заходів, серед яких слідчі переважно обирають підписку про невиїзд (у 90 % справ). Ураховуючи, що понад 60 % справ порушують за ознаками злочинів невеликої та середньої тяжкості (ч. 1, 2 ст. 190, ст. 222, 358 КК України), у яких закон дозволяє застосування арешту у виключних випадках,

найкращою альтернативою підписці про невиїзд у цих справах може бути застава, оскільки заставні кошти є додатковою гарантією відшкодування збитків.

Обґрунтоване порушення кримінальної справи цілком залежить від якості матеріалів попередньої перевірки. Аналіз кримінальних справ про злочини, передбачені ст. 222 КК України, протягом 2009–2011 рр. виявив, що в більшості випадків ці справи порушували без належної документальної перевірки діяльності підприємств-позичальників лише на підставі заяв і пояснень представників банківських установ та наданих ними копій відповідних угод. Це негативно впливає на оперативність й об'єктивність розслідування, призводить до помилок у кваліфікації.

Неправильна кваліфікація злочинів у кримінальних справах призводить до невжиття заходів щодо відшкодування завданих збитків. Вивчення кримінальних справ засвідчило, що слідчі, незважаючи на наявність ознак злочинів проти власності (ст. 190, 191 КК України) або у сфері господарської діяльності (ст. 222 КК України), порушують справи за статтями про інші злочини (ст. 358, 366 КК України) і надалі не змінюють кваліфікацію. З метою усунення цього недоліку, необхідно під час дослідчої перевірки залучати фахівців підрозділів державних контролюючих органів (представників Національного банку України, контрольно-ревізійних управлінь, аудиторських фірм), які мають фіксувати всі виявлені порушення у відповідних актах.

Водночас під час проведення дослідчих перевірок та досудового слідства належним чином не перевіряють на причетність до вчинення злочинів службовців банку, відповідальних за оформлення та погодження надання кредитів. Однак жодного значного кредиту, що видають під сумнівне забезпечення або позичальникам з “негативною історією”, не може бути видано без сприяння з боку зацікавлених працівників банку.

Для прийняття обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи за ст. 222 КК України первинний матеріал має містити такі дані:

про надання суб'єктом господарської діяльності (позичальником) інформації (паketу документів) до банку з метою одержання кредиту;

про те, що надана позичальником до банку з метою одержання кредиту інформація є завідомо неправдивою;

про те, що надана позичальником до банку завідомо неправдива інформація суттєво вплинула на рішення банку про надання кредиту на певних умовах;

про те, що відсутні ознаки злочину проти власності.

До матеріалів дослідчої перевірки слід додавати такі документи:

заяву кредитної організації (банку) про завдану шкоду чи факти протиправної діяльності з додатками;

письмове пояснення представників кредитної організації (банку) про характер й обсяг завданої шкоди та інші факти протиправної діяльності;

письмові пояснення свідків протиправних дій;

документи (їх копії), що визначають статус позичальника (матеріали кредитної справи);

документи з ознаками підроблень (фальсифікації), що використані як засіб вчинення злочину;

інші документи, що відображають зміст окремих фінансових і господарських операцій;

матеріали спеціальних перевірок (висновки аудиторських перевірок, акти документальних ревізій, акти внутрішньобанківських перевірок).

Як свідчить досвід роботи оперативних підрозділів і слідчих з більшості регіонів України, під час дослідчої перевірки необхідно вживати спільних заходів щодо встановлення об'єктів власності, грошей, майна, на які надалі може бути накладено арешт, для забезпечення відшкодування завданих злочинами збитків та їх конфіскації. Ці заходи здійснюють відповідно до наказів Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки” від 8 вересня 2005 р. № 760 та “Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальної справи та її розгляді в суді” від 7 вересня 2005 р. № 777.

У матеріалах дослідчих перевірок, за якими огляд місця події не проводили і за якими заводи оперативно-розшукові справи, що передають слідчим підрозділам для прийняття рішень про порушення кримінальних справ, в обов'язковому порядку одночасно надають довідки про проведену оперативними службами роботу щодо забезпечення відшкодування завданих злочинами збитків, зокрема, про вжиті заходи з розшуку майна та коштів, на які може бути накладено арешт, і їх місцезнаходження.

У разі відсутності в матеріалах відповідних даних, орган розслідування дає доручення підрозділу, що здійснював дослідчу перевірку, їх отримати. Питання про порушення кримінальної справи про злочини, учинені у сфері економіки, необхідно вирішувати, ураховуючи цю обставину, а також повноту зібраних матеріалів перевірки.

Після порушення кримінальної справи для виявлення майна, на яке, відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, може бути накладено арешт, орган, що проводить розслідування (слідчо-оперативна група), ураховуючи наявну в матеріалах дослідчої перевірки інформацію, продовжує здійснювати його розшук як самостійно, так і шляхом надання окремих доручень органу дізнання.

Отже, усі випадки шахрайства з фінансовими ресурсами в банківській сфері громадськість сприймає як ознаку ненадійності фінансової системи, показник неефективності заходів її кримінально-правової охорони. Для подолання негативних тенденцій надзвичайно важливо не лише вдосконалити відповідні норми КК України, зокрема щодо відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, а й підвищити ефективність засобів і прийомів застосування цих норм у розслідуванні конкретних злочинів. Це можливо шляхом розроблення та впровадження у практику методик, адекватних потребам сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Особливості кваліфікації та організація розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним одержанням банківського кредиту : [метод. рек.] / [С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров, М. О. Заремба та ін.]. – К., 2012. – 64 с.

2. Дудоров О. Шахрайство з фінансовими ресурсами: врахування банківської специфіки при кваліфікації злочину / О. Дудоров, О. Богушко // Підприємництво, господарство і право. – 1999. – № 6. – С. 38–43.

3. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / О. В. Курман. – Х., 2002. – 20 с.

4. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / С. С. Чернявський. – К., 2002. – 20 с.

5. Мойсик В. Р. Кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами в Україні : [посіб.] / Мойсик В. М. – К., 2010. – 243 с.

6. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : [моногр.] / Чернявський С. С. – К., 2010. – 623 с.

7. Єдиний державний реєстр судових рішень: Судова справа № 1-10/11 від 28 берез. 2011 р. Сихівського районного суду м. Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Search>.

8. Маркевич Т. Как избежать потери в области потребительского кредитования коммерческого банка / Т. Маркевич // Бизнес-разведка. – 2006. – № 4. – С. 11–12.